

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЦИД.
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ****CRIMINAL LIABILITY FOR ECOCIDE. COMPARATIVE LEGAL STUDY**

Лисенко Є.Є., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Метою статті є дослідження особливостей нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення відповідальності за вчинення екоциду. Досліджено витоки поняття "екоцид". Наведено міжнародно-правові акти, які прямо забороняють заподіяння негативних наслідків для довкілля як засобу ведення війни. Зокрема, Женевські конвенції, Конвенцію про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. Досліджено український закон про кримінальну відповідальність, зокрема ст. 441 КК України, яка передбачає відповідальність за екоцид та строки притягнення до відповідальності за цей злочин. Разом із українським законодавством досліджено політико-правовий контекст його застосування. Проаналізовано виступи очільників правоохоронних органів, їхні заяви щодо здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях у екологічних злочинах. Проведено порівняльний аналіз цих промов та фактичних даних, розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень. Встановлено відсутність вироків та судової практики загалом у кримінальних провадженнях за фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 441 КК України. У статті проаналізовано доктрини та підходи до визначення поняття екоциду, екологічної катастрофи та надано їм оцінку. Досліджено законодавство у сфері забезпечення відповідальності за вчинення екоциду наступних країн: Грузії, Республіки Вірменії, Республіки Казахстан, Республіки Молдова, Естонської Республіки, Республіки Польща. Проведено їхній порівняльний аналіз, та наведено висновки. Визначено, що відсутність чіткого тлумачення застосовуваних понять у законах про кримінальну відповідальність є спільною для усіх наведених держав проблемою, яка спричиняє прогалину у правотворчості, що в свою чергу породжує проблеми у правозастосуванні притаманні як в Україні, так і за кордоном. У статті увагу акцентовано на те, що основоположними міжнародно-правовими договорами не передбачено відповідальність за вчинення екоциду. Водночас, наголошено на необхідності надання вищими судовими інстанціями, процесуальних вказівок, у розслідуванні такого виду кримінальних правопорушень.

Ключові слова: екоцид, Римський статут, кримінальна відповідальність, законодавство, Женевські конвенції, захист навколишнього середовища, правове регулювання збройних конфліктів.

The purpose of the article is to study the peculiarities of legal regulation of social relations in the sphere of ensuring responsibility for the commission of ecocide. The origins of the concept of "ecocide" have been studied. International legal acts are given, which directly prohibit the occurrence of negative consequences for the environment as a means of waging war. In particular, the Geneva Conventions, the Convention on the prohibition of military or any hostile use of means of influence on the natural environment. The Ukrainian law on criminal responsibility was studied, in particular, Art. 441 of the Criminal Code of Ukraine, which provides for responsibility for ecocide and the terms of prosecution for this crime. Together with the Ukrainian legislation, the political and legal context of its application was investigated. The speeches of the heads of law enforcement agencies, their statements regarding the implementation of pre-trial investigation in criminal proceedings in environmental crimes were analyzed. A comparative analysis of these speeches and actual data placed in the Unified State Register of Court Decisions was conducted. It was established that there are no verdicts and court practice in general in criminal proceedings based on the fact of committing a criminal offense provided for in Art. 441 of the Criminal Code of Ukraine. The article analyzes the doctrines and approaches to defining the concept of ecocide, ecological disaster, and provides an assessment of them. The legislation in the sphere of ensuring responsibility for committing ecocide of the following countries was studied: Georgia, the Republic of Armenia, the Republic of Kazakhstan, the Republic of Moldova, the Republic of Estonia, the Republic of Poland. Their comparative analysis was carried out, and conclusions were given. It was determined that the lack of a clear interpretation of the concepts used in the laws on criminal responsibility is a problem common to all of the above states, which causes a gap in law-making, which in turn creates problems in law enforcement both in Ukraine and abroad. The article focuses on the fact that fundamental international legal treaties do not provide for responsibility for committing ecocide. At the same time, it was emphasized the need to provide procedural instructions by higher courts in the investigation of this type of criminal offense.

Key words: ecocide, Rome Statute, criminal liability, legislation, Geneva Conventions, environmental protection, legal regulation of armed conflicts.

Актуальність обраної тематики. Війна за будь-яких обставин призводить до серйозних негативних наслідків для довкілля. Відбувається забруднення ґрунтів, повітря, водойм, численні лісові пожежі, знищуються заповідники, руйнуються цілі екосистеми, збільшуються обсяги викидів вуглекислого та інших парникових газів. Додатково, в контексті війни в Україні, необхідно зазначити про існування загрози ядерної небезпеки, яка ніби "дамоклів меч" зависла над всією Східною Європою.

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Римського статуту Юрисдикція Суду обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до цього Статуту Суд має юрисдикцію стосовно таких злочинів: а) злочин геноциду; б) злочини проти людяності; с) воєнні злочини; д) злочин агресії [1].

Відтак, можна зробити висновок про те, що екоцид в розумінні Римського статуту, держав-учасниць та МКС не є найбільш тяжким злочином, який викликає занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Водночас, необхідно пам'ятати, що закон про кримінальну відповідальність не має зворотної сили, якщо він встановлює кримінальну відповідальність, або іншим чином погіршує

становище суб'єкта. Відтак, якщо екоцид і буде криміналізовано Римським статутом, то його дія буде розповсюджуватись виключно на наступні, після його ратифікації державами, кримінальні правопорушення.

Таким чином, при кваліфікації злочинів проти довкілля, необхідно керуватися чинними на даний час нормами.

Аналіз останніх наукових досліджень. Окремі аспекти генези поняття «екоциду», кримінальної відповідальності за вчинення екоциду, міжнародний та національні аспекти, склад злочину екоциду досліджували такі науковці, як О. О. Сурілова, О. М. Шуміло та ін. Однак, проблематика ефективності чинних механізмів потребує додаткових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх років представниками різних екологічних організацій було проведено низку акцій, спрямованих на привертання уваги до кліматичних проблем. Найбільш впізнаваним інструментарієм сучасного екоактивіста є: забруднення відомих музейних експонатів їжею, приклеювання до них різних частин свого тіла, до найбільш завантажених логістичних розв'язок і т.п.

На мою думку, це свідчить про глибокий розпач у рядах кліматичних активістів. Вони більше не можуть покладатися ані на національні уряди, ані на міжнародні міжурядові організації, оскільки ефективність останніх залишає бажати кращого. Варто зважати на те, що сьогодні еко-активістами, здебільшого, застосовуються саме методи ненасильственного опору, проте з плином часу ситуації може ускладнитися та вони будуть вимушені перейти до більш рішучих та радикальних дій.

У 2022 році росія розпочала так зване повномасштабне вторгнення на територію України. Так, на фоні підриву конструкції Каховської ГЕС, знищення біосферного заповіднику «Асканія-Нова» ім. Фальц-Фейна, розміщення зброї, вибухівки на території Запорізької АЕС міжнародна спільнота відповіла заявами, резолюціями та іншими документами, проте їхнє значення оцінити неможливо, оскільки вони є суто декларативними.

Водночас, війна за будь-яких обставин призводить до серйозних негативних наслідків для довкілля. Відбувається забруднення ґрунтів, повітря, водойм, численні лісові пожежі, знищуються заповідники, руйнуються цілі екосистеми, збільшуються обсяги викидів вуглекислого та інших парникових газів. Повертаючись до міжнародного контексту необхідно зазначити, що останні новини з усього світу свідчать про тенденцію до появи локальних та масштабних збройних конфліктів.

Такий стан речей наводить на думку про необхідність реформування міжнародного кримінального законодавства. Наприклад, доповнення Римського статуту статтею, що передбачатиме відповідальність за екоцид.

Вперше, про необхідність захисту природного середовища в контексті правового регулювання збройних конфліктів, було заявлено у Додатковому протоколі до Женевської конвенції від 12.08.1949. Так, у Частині III Методи та засоби ведення війни – статус комбатантів і військовополонених Розділі I Методи та засоби ведення війни міститься стаття 35, третьою частиною якої встановлено загальну заборону для застосування методів або засобів воєнних дій, які мають на меті завдати, або від застосування яких можна очікувати, завдання широкої, довготривалої і серйозної шкоди природного середовищу. Поряд із цим, у ч. 1 ст. 55 Частині IV Цивільне населення Розділі I Загальний захист від наслідків воєнних дій, тієї ж Женевської конвенції, передбачено, що при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довготривалої і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення [2].

Міжнародна конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів знищення природного середовища від 18.05.1977 зобов'язує країн-підписантів утримуватись від використання військових або будь-яких ворожих засобів впливу на природне середовище, які можуть мати широкі, довготривалі чи серйозні наслідки [3].

Разом із тим, проблематика визнання екоциду в контексті міжнародного кримінального права та Римського статуту набула широкого поширення лише з поширенням дискусії щодо пошуку шляхів для подолання проблеми зміни клімату.

Так, стверджується, що небайдужа еко-спільнота наполегливо працювала над юридичною аргументацією та іншими елементами, необхідними для того, щоб визнати екоцид міжнародним злочином, і доповнити Римський статут. У грудні 2020 року фонд Stop Ecoside створив експертну групу міжнародних юристів, яка 22 червня 2021 року внесла пропозицію щодо визначення екоциду як «незаконних чи необґрунтованих дій, вчинених з усві-

домленням того, що існує суттєва ймовірність завдання серйозної, широкомасштабної або тривалої шкоди навколишньому середовищу» [4].

Разом із тим, необхідно не забувати про принцип *lex retro non agit*, адже дія нового закону не буде розповсюджуватись на діяння, що вже були вчинені. Відтак, при кваліфікації діянь необхідно керуватися саме чинним законодавством, його і необхідно дослідити.

В Україні відповідальність за екоцид передбачена ст. 441 Розділу XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» КК України. Водночас, відповідальність за так звані «екологічні кримінальні правопорушення» передбачена у розділі VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля». Таким чином, український законодавець визнає суспільну небезпеку екоциду, оскільки порушник посягає саме на міжнародний правопорядок та міжнародне довкілля.

Диспозицією ст. 441 КК України у поняття екоциду включено: масове знищення рослинного світу, масове знищення тваринного світу, отруєння атмосфери, отруєння водних ресурсів, вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу [5].

Об'єкт екоциду можна сформулювати як суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки природи, довкілля, навколишнього середовища. Водночас, питання визначення кола суб'єктів, безпеку навколишнього середовища яких необхідно охороняти є дискусійним питанням. Так, окремі науковці вважають, що йдеться виключно про середовище проживання людини, водночас, інші – що охорони потребують середовища проживання усього живого.

Предмет кримінального правопорушення – це ті матеріальні речі, через які завдається шкода об'єкту. Так, у злочині екоциду предметом може виступати рослинний світ, тваринний світ, атмосфера, водні ресурси, надра і довкілля загалом.

Об'єктивна сторона з кількох окремих діянь, зокрема: 1) масове знищення рослинного світу; 2) масове знищення тваринного світу; 3) отруєння атмосфери; 4) отруєння водних ресурсів; 5) вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Масове знищення рослинного або тваринного світу вказує на повне чи часткове їх знищення на конкретній земельній площі.

Отруєння атмосфери чи водних ресурсів, з свого боку, означає розповсюдження в повітрі, річках, озерах, морях, океанах та інших водоймищах значної кількості отруйних речовин біологічного, радіоактивного або хімічного походження.

Необхідно відзначити, що конструкція статті 441 КК України побудована таким чином, що перелік діянь, передбачений нею не є вичерпним. Так, формулювання «вчинення інших дій, які можуть спричинити екологічну катастрофу» дозволяє охопити значний обсяг небезпечних для навколишнього середовища діянь та притягувати винуватих до відповідальності. Разом із тим, для кваліфікації діянь за ст. 441 КК достатньо лише виникнення небезпеки екологічної катастрофи, а не факту її настання.

Водночас, поняття екологічної катастрофи описати складно, оскільки його нормативного визначення, станом на зараз, не існує.

Проте наукова спільнота екологічну катастрофу визначає з урахуванням певних критеріїв, які створюють особливо тяжкі наслідки. Зокрема, йдеться про: 1) великі площі територій, на яких відбулися несприятливі зміни в навколишньому середовищі; 2) суттєві обмеження або виключення життєдіяльності людини або життя рослин чи тварин на певній території; 3) тривалість несприятливих змін у навколишньому середовищі або їх невідворотність; 4) істотні негативні зміни в екологічній системі, наприклад, зникнення окремих видів тварин або рослин, зміна кругообігу речовин або інших біологічних процесів, які мають значення для екосистеми [6, с. 993].

Суб'єкт у кримінальному правопорушенні, передбаченому ст. 441 КК України є загальним, а суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом.

Разом із тим, формальне закріплення суспільної небезпеки та покарання за екоцид жодним чином не свідчить про ефективність і належне забезпечення безпеки для навколишнього середовища. Відтак, окрім законодавства необхідно досліджувати практичний вимір, себто, ЄДРСР та ЄДРСР, оскільки кількість кримінальних проваджень, кількість вироків, а також їхнє співвідношення – є мірилом ефективності того чи іншого закону про кримінальну відповідальність, свідчать про те, що органи досудового розслідування, процесуальні керівники та суди знають як «працювати» із таким складом кримінального правопорушення.

В цьому контексті необхідно зазначити, що проблеми з правозастосуванням ст. 441 КК України існували і до повномасштабного вторгнення. Так, на фоні масштабних повней на Прикарпатті у червні 2020 року, вперше за 30 років незалежності було проведено координаційна нарада з питань екології.

Тодішня Генеральна прокурорка Ірина Венедіктова відзначила, що на сьогоднішній день питання захисту довкілля регулюються більше ніж чотирима десятками законів. Проте система відповідальності за екологічні правопорушення та гарантування дотримання екологічних прав людини залишається відносно слабкою. З цієї причини 2021 рік має бути визначений як період активного захисту екології та ефективної співпраці правоохоронних органів в цьому напрямку [7].

На тій же координаційній нараді з питань екології слово було надано й Івану Баканову, тодішньому голові Служби безпеки України, який доповів, що у провадженні СБУ, на той час перебувало 184 кримінальні провадження щодо екологічних злочинів, а питання екології визначив, як один із елементів національної безпеки [7].

Вбачається нагальне питання: чи став 2021 рік періодом активного захисту екології та ефективної співпраці правоохоронних органів в цьому напрямку? – Відповідь на це запитання можна знайти у Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Так, за пошуковими запитамі «екоцид», «441 КК України» у ЄДРСР відсутні вирoki. Враховуючи наведені вище твердження І. Баканова, робимо висновок, що хоч СБУ й здійснювало досудове розслідування кримінальних проваджень щодо екологічних злочинів, зокрема і злочину екоциду, проте здійснюється воно неефективно, оскільки жодне діяння не було удостоєно вирокom місцевого загального суду.

Сьогодні питання відповідальності за злочини проти довкілля набуло нового значення. Забруднення повітря, води та ґрунтів, лісів та сільськогосподарських угідь, атаки на ядерні об'єкти – все це вважається воєнними злочинами проти довкілля. Люди в Україні та за її межами відчуватимуть наслідки цих дій ще десятки років, оскільки довкілля не знає кордонів. Уразливість природи до таких впливів ставить під загрозу екосистеми та призводить до широкомасштабних екологічних проблем, які не обмежуються територією конфлікту.

Відтак, у Міжнародний день запобігання експлуатації довкілля під час війни та збройних конфліктів нинішній генеральний прокурор Андрій Костін заявив, що наразі триває досудове розслідування у понад двохстах провадженнях щодо воєнних злочинів РФ проти довкілля, зокрема 14 діянь кваліфіковано як екоцид [8].

У той же час, заступниці міністра захисту довкілля та природних ресурсів України, Олена Крамаренко, в ході обговорення на тему «Реформа екологічного контролю у часи війни: важливість та перспективи», висловила думку, що для повного оцінювання завданої шкоди російською агресією та розрахунку прямих та опосередкованих збитків Україні знадобиться від 20 до 30 років [9].

Враховуючи те, що на екоцид, не розповсюджується правило, встановлене ч. 5 ст. 49 КК України, варто зробити висновок про те, що за впливом п'ятнадцятирічного строку з дня вчинення кримінального правопорушення, особу буде звільнено від кримінальної відповідальності, а провадження – закрито. Відтак, на основі заява А. Костіна та О. Крамаренко можна зробити припущення, що всі 14 проваджень щодо діянь, які кваліфіковано як екоцид, скоріш за все не завершаться ухваленням вироку. Проте, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності є не реабілітуючою обставиною, відтак зібравши усі необхідні докази держава все ж таки має право звернутися із позовом про відшкодування шкоди в рамках цивільного судочинства, однак про притягнення винуватих до кримінальної відповідальності за таких обставин не йдеться.

Отже, судова практика за статтею 441 КК України – відсутня. Враховуючи сталу відсутність ініціативи у здійсненні правоохоронними органами своїх функцій, можна зробити висновок, що поки подібну справу не буде розглянуто Касаційним кримінальним судом Верховного Суду, то ані органи досудового розслідування, ані процесуальні керівники, ані місцеві суди не матимуть розуміння як працювати із цією статтею, а тому стаття 441 КК України станом на сьогодні є виключно декларативною та формальною.

Водночас, дослідження міжнародний досвід у сфері забезпечення відповідальності за вчинення екоциду показало, що проблеми у правозастосуванні прослідковується не тільки в Україні.

Так, безпосередньо поняття «екоцид» та його імплементація у закон про кримінальну відповідальність, притаманна країнам пострадянського простору. Наприклад, у злочин екоциду та покарання за нього передбачене КК Грузії, КК Республіки Вірменії, КК Республіки Казахстан, КК Республіки Молдова [10].

Ймовірно, це пов'язано із тим, що автори законів про кримінальну відповідальність перелічених вище держав є вихідцями однієї правової школи – радянської. Хоч Україна й декларує те, що наше право походить від самих Литовських Статутів, проте вплив радянського парт. апарату не помітити неможливо.

Разом із тим, у естонському законі про кримінальну відповідальність – Пенітенціарному кодексі, передбачено відповідальність за заподіяння шкоди навколишньому середовищу яке є методом ведення війни. Так, ст. 104 Пенітенціарного кодексу встановлено, що свідомий вплив на навколишнє середовище в якості засобу ведення війни, який спричиняє значну шкоду навколишньому середовищу є кримінально каранним. Винувата особа у якості покарання отримає грошове стягнення або позбавлення волі на строк до п'яти років [11].

Кримінальний кодекс Республіки Польща має склад злочину близький до екоциду. Так, у ст. 185 КК Польщі передбачається відповідальність за:

- забруднення води, повітря або земної поверхні речовинами або іонізуючим випромінюванням;
- зберігання, утилізацію, оброблення, збирання, нейтралізація, транспортування відходів чи речовин всупереч нормам;
- вироблення, переробка, транспортування, імпорту з-за кордону, експорт за кордон, збирання, зберігання, володіння, використання, вилучення, залишення без належного захисту ядерного матеріалу або іншого джерела іонізуючого випромінювання;

Перелічені вище діяння кваліфікується за ст. 185 Кримінального кодексу Республіки Польща, якщо настали суспільно небезпечні наслідки, а саме знищення в значних територіях рослинного світу, або значне погіршення тваринного світу, або значне зниження якості води, повітря чи земної поверхні [12].

Таким чином, польський закон про кримінальну відповідальність не обмежується військовими діями, та не пов'язує злочин екоциду із засобами та методами ведення війни. Такий підхід є більш виправданим, оскільки вплив у естонському варіанті, діяння вчиненні внаслідок роботи заводів, фабрик та промислового сектору загалом, залишаються поза увагою правоохоронних органів. Водночас, у Польщі під дію такого ж закону підпадає забруднення як внаслідок військових дій, так і промислових.

В деяких країнах злочин екоциду досі не криміналізовано. Наприклад, останні наукові дослідження доводять, що застосування кримінального законодавства до екологічних правопорушень є надзвичайно ускладненим. Так, у Франції точаться дебати щодо введення нового злочину екоциду, в ході яких ще не досягнуто консенсусу. У Мексиці ситуації подібна, одні парламентарі пропонують ввести відповідальність за екоцид, інші – заперечують [13].

Висновки. Таким чином, Кількість злочинів проти довкілля зростає, враховуючи тенденцію до появи локальних збройних конфліктів, нового етапу «Холодної війни», їхня кількість буде зростати й надалі. Разом із тим, міжнародна спільнота має напрацювати ефективний підхід для притягнення винуватих у таких злочинах до відповідальності. Українські правоохоронці при здійсненні досу-

дового розслідування у кримінальних провадженнях щодо злочину екоциду стикаються з відсутністю чіткого визначення того, що слід вважати масовим знищенням, які саме дії можуть спричинити екологічну катастрофу, як власне і визначення самої екологічної катастрофи.

Дослідження законів про кримінальну відповідальність іноземних держав показало, що незалежно від наявності у диспозиції терміну «екоцид», чи використанні формулювання «заподіяння значної шкоди навколишньому середовищу», іноземні правоохоронні органи так само стикаються із відсутню належних визначень та пояснень.

Таким чином, прогалина у правотворчості та, як наслідок, проблеми у правозастосуванні притаманні як Україні, так й іншим державам у яких злочин екоциду є тим чи іншим чином криміналізованим. Відтак, вбачається необхідність у наданні вищими судовими інстанціями, фактично, процесуальних вказівок, у розслідуванні такого виду кримінальних правопорушень. Цю роль має отримати МКС, проте для цього Римський статут має бути доповнено новим злочином – екоцидом, сфера застосування якого не має обмежуватись виключно військовими діями, оскільки станом на сьогодні, шкода, яка завдається довкіллю внаслідок роботи різних видів промисловості завдає значної шкоди навколишньому середовищу як проживання людини, так і усього живого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол 1) від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
3. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text
4. Олег Павлюк. Правники запропонували визначення «екоциду» для Міжнародного кримінального суду, щоб він міг розглядати такі злочини. URL: <https://hromadske.ua/posts/mizhnarodna-grupa-pravnikiv-rozrobila-viznachennya-ekocidu-vin-mozhe-stati-pyatim-zlochynom-zayakij-karatime-mks>
5. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
6. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Т. 2 Особлива частина / ред. Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. – 5-те вид., допов. Харків: «Право», 2013. 1040 с.
7. Іван Баканов. За матеріалами СБУ відкрито 184 кримінальних провадження щодо екологічних злочинів – Іван Баканов. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/za-materialamy-sbu-vidkryto-184-kryminalnykh-provadhennia-shchodo-ekolohichnykh-zlochyniv-ivan-bakanov>
8. Костін: Розслідуються 265 справ про воєнні злочини Росії проти довкілля. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3783326-kostin-rozsliduutsa-265-sprav-pro-voenni-zlocini-rosii-proti-dovkillia.html>
9. Для повної оцінки екологічних збитків, заподіяних Україні Росією, потрібно 20–30 років – Міндовкілля. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3779354-dla-povnoi-ocinki-ekologichnih-zbitkiv-zapodianiuh-ukraini-rosieju-potribno-2030-rokiv-mindovkillia.html>
10. Шуміло О. М. ПЕРСПЕКТИВИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИСДИКЦІЇ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ ЩОДО ЕКОЦИДУ. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2021. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2021/19.pdf
11. Penal Code. Passed 06.06.2001 URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/522012015002/consolide>
12. Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>
13. Екоцид у кримінальному праві України та міжнародні перспективи. URL: <http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Ekotsyd-ukryminalnomu-pravi.pdf>